

NEZAPOSLENOST U HRVATSKOJ OD VREMENA VELIKE SVJETSKE KRIZE I JAVNI RADOVI

UNEMPLOYMENT IN CROATIA FROM THE TIMES OF THE GREAT DEPRESSION AND PUBLIC DEMANDED PUBLIC WORKS

Mira Kolar-DimitrijevićRedovni sveučilišni
profesor u miru
Draškovićeve 23HR-10000 Zagreb
Republika Hrvatska

Primljeno: 11. 6. 2004.

Prihvaćeno: 23. 7. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC 331.56(497.5)»192/192»

351.712(497.5)»192/193»

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

Sažetak

U tekstu autorica na osnovi izvora analizira problematiku nezaposlenosti u Hrvatskoj od vremena velike svjetske gospodarske krize. Uz to se bavi i problematikom javnih radova kojima se nastojala riješiti nezaposlenost. Zajtjevi za javne radove s jedne strane i velika nezaposlenost s druge imali su paralelne tokove. Pisalo se mnogo o jednom i drugom, no kao da se govorilo na dva različita jezika. Ta su kretanja politizirala narod i usmjerila ga nepoželjnim tokovima. Kapitalizam na našim prostorima nije bio socijalni. Socijalna je politika bila izdvojena od gospodarske politike, grad je izdvojen od sela, a država svojom štednjom ne pridonosi pozitivnom pomaku povišenja standarda. Ovaj članak predstavlja primjer kako se može stvarati hrvatska gospodarska i socijalna povijest te staviti u kontekst svjetske povijesti.

Ključne riječi: nezaposlenost, svjetska gospodarska kriza, javni radovi, socijalna politika

Key words: Unemployment, world economic crisis, public works, social policy

Monarhistička Jugoslavija bila je bremenita problemima. Za razliku od drugih država koje su između završetka Prvoga svjetskog rata i izbijanja velike svjetske krize imale razdoblje blagostanja i stabilizacije, u Hrvatskoj to nije bio slučaj. Loše pripremljena i loše provedena agrarna reforma, propast brojnih tvornica čiji su vlasnici bili veleposjednici ili sada nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije strani državljani, ali i neprimjerene politike centra nove i mlade države koji je na svaki način nastojao državu organizirati centralistički, ostavili su trag na cjelokupnom gospodarstvu Hrvatske. Istina, u početku nove države došlo je do bujanja novih poduzeća, ali se ubrzo pokazalo da su ta poduzeća stvorena bez osnove i bez kapitala te je njihovo propadanje ubrzo nakon osnutka, a osobito nakon što je došlo do relativne stabilizacije novca, iz gospodarstva izbacilo mnogo radnika.

Zapadnoeuropske države počele su svoje gospodarske probleme liječiti kejnzijanskim metodama te su donekle uspijevale odložiti uočljive bolesti europskog ustava koji je tijekom

Prvoga svjetskog rata ostao bez većeg dijela svojeg zlata.¹ Kraljevina SHS nije čak niti inzistirala na zadržavanju svog zlata koje je dobila od Austro-ugarske banke 1922. godine, nego ga je posudila Francuskoj kako bi ona ojačala svoje zlatne rezerve. Državni je aparat smatrao da će uz stalne sve veće zahtjeve na privatne banke riješiti probleme koji su se pojavljivali u privredi koja do 1927. nije imala ni uravnoteženi godišnji proračun, nego se financirala dvanaestina, što je omogućavalo nekontrolirano trošenje državnog budžeta i prebacivanje novca iz jednog fonda u drugi. Kako bi prikрила to nesolidno stanje u gospodarstvu, državni su se organi miješali u pitanja proizvodnje, potrošnje, radnih odnosa i izvozno-uvozne politike, a poreznom politikom nastojali su doći do što većih sredstava iz bivših dijelova Austro-Ugarske Monarhije koji su plaćali mnogo veće poreze nego uži dijelovi Srbije.² Carinska uredba iz 1925. godine izričito je gušila razvoj gospodarstva u Hrvatskoj pa je nekadašnja ravnoteža bila sve labilnija, a odljevanje investicijskih sredstava prema Beogradu kao središtu moći izazivalo je stresove na području Hrvatske. Učestalost stečaja, nemogućnost nalaženja rada i pojačani odlazak na rad u Francusku gdje se gradila Maginotova linija ili u Njemačku na poljske radove te odlazak u Australiju i Novi Zeland nakon što je SAD svojim zakonom ograničio useljavanje pokazivali su da je društvo bolesno. I kapital ostvaren u zemlji kroz rad u gospodarstvu banke transferiraju prema Švicarskoj ili Francuskoj ne vjerujući u stabilnost financijskog sustava i sigurnost novca³ zbog propasti Slavenske banke. Zbog neuravnoteženoga gospodarskog razvoja zasnovanog na politici socijalna i gospodarska kriza, glad i neimaština postaju sastavni dio života Jugoslavije već nekoliko godina prije izbijanja velike svjetske krize. Pokušaj Stjepana Radića da teret gladnih krajeva Bosne, Hercegovine i Dalmacije uravnoteženo snose svi krajevi kupnjom žitnih viškova iz državnog proračuna i prijenosom te hrane u pasivne krajeve nije bio uspješan i važan je uzrok atentata u skupštini 20. lipnja 1928. godine. Uslijed svega toga nestabilnost društva je prilično velika, a politikom Hrvatske seljačke stranke stalno se zadržava visoka nacionalna napetost između pojedinih naroda, koja za posljedicu ima bijedu, ali i nezadovoljstvo. Državni organi donose loše odluke koje ne ublažavaju nastale tenzije. Ne grade se i ne popravljaju ni državne, a kamoli oblasne ili općinske ceste u Hrvatskoj, ne reguliraju se rijeke, što 1926., a i kasnije dovodi do velikih poplava. Kada su početkom 1927. godine oblasne skupštine na temelju izvještaja zastupnika izložile stanje u onim dijelovima gospodarstva kojima su se ranije bavile županije, pokazali su se golemi nedostaci i zahtijevala se hitna intervencija radi zaustavljanja daljnje propasti do 1914. i te kako kontroliranog ekosustava kroz rad županija u Hrvatskoj, na što su se

¹ U ovaj je rad ugrađen sadržaj mojeg referata na Svjetskom kongresu povjesničara u Stuttgartu 1985. godine pod naslovom *Die Theorie von Keynes und Arbeitslosigkeit in Jugoslawien von 1929 bis 1941*, koji nikada nije tiskan jer radovi s tog kongresa nisu tiskani u posebnom zborniku.

² Ova je situacija izazvala veliko nezadovoljstvo ekonomista u Hrvatskoj te je već Josip Predavec počeo prikupljati podatke koji su poslužili dr. Rudolfu Bičancu da načini svoj provokativni spis *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* 1938. koju je predsjednik Hrvatske seljačke stranke iskoristio kako bi došao na čelo opozicije tijekom izbora 1938. godine. (vidi M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Kako se je dr. Vladko Maček poslužio financijskim poteškoćama Jugoslavije da bi postao vođa opozicije na parlamentarnim izborima 1938. godine", *Historijski zbornik*, 54, Zagreb 2001., str. 53).

³ Ovo je bilo osobito potencirano nakon sloma Jadranske banke koja se utopila u Podunavskoj banci, kao i slom Slavenske banke koja svoje podrijetlo vuče od Hrvatske narodne banke d.d., osnovane u proljeće 1918., kao banke samostalne ili barem autonomne hrvatske države.

trošila velika sredstva županijskog proračuna i posebno prikupljali prinosi za vodograđevne radove.⁴ Država je napustila županijski sustav, nije dala oblasnom sustavu snagu koju su imale ranije županije u obavljanju tih važnih poslova za funkcioniranje županija, a središnji je proračun države bio nezadovoljavajući za goleme potrebe koje su nastale od 1914. pa do 30-ih godina 20. stoljeća. Regionalnih sredstava je zbog sve većih državnih poreza bilo na lokalnoj razini sve manje, a privredna elita nije niti pomišljala odvojiti za posebne svrhe zbrinjavanja nezaposlenih i u socijalne svrhe neka posebna sredstva, iako je eksploatacijom šumskih masa ostvarivala velike zarade.⁵ Ona je stalno isticala da je osiromašila neralnom zamjenom krune u dinar 4 : 1, kao i oduzimanjem 20 posto vrijednosti krune pri drugom popisu novca, a napadane su i izvoznice koje su dobivali samo povlašteni, odnosno oni blizu beogradskom dvoru. Samo su povlašteni dobivali i koncesije za poslovanje koje od 1925. godine daje i odobrava isključivo središnja vlast u Beogradu te se tako razvio cijeli sustav veza i mita koji se negativno odrazio na rad onih koji su svoju budućnost htjeli zasnovati na radu. Pozivajući se na inflaciju i visok rizik, privatne su banke uvele izvanredno visoke kamate za kredite, s time da je država već 1923. zaustavila priljev novog kapitala te je kreditna kriza tjerala one koji nisu mogli udovoljavati svojim obavezama prema stečajju. Isprepletenost politike s gospodarstvom bila je toliko velika da je isključivala srednje slojeve bez veze od mogućnosti otvaranja novih poduzeća, dakle i od mogućnosti postizanja dobitka, osobito nakon što se cijela privreda počela kartelizirati. Osim toga, naknadni ulazak u gospodarski sustav bio je izvanredno otežan, a postojeći karteli su se prema svakom takvom uljezu ponašali neprimjereno te su ga u najkraćem vremenu i likvidirali. Takvo stanje tjeralo je prema samoorganiziranju pa, uz Hrvatskog Radišu, imamo Napredak, Srpski privrednik i niz seljačkih, obrtničkih i proizvodnih zadruga koje samoorganiziranjem pokušavaju spasiti svoje članove od propasti. No, sve je to bilo nedovoljno i kriza je djelovala destruktivno na sve oblike života kod većine stanovništva.

Jugoslavenska država od polovice 1925. pa do 1931. pokušava stabilizirati svoju valutu koja bi je učinila konkurentnom u izvozu, no kao i 1925. tako je i 1931. godine cijena dinara bila previsoka, a osim toga i velika svjetska kriza je poremetila sve odnose. Država je stabilizirala monetu u svibnju 1931. uzimanjem francuskog stabilizacijskog zajma na 40 godina, ali je to učinjeno nekoliko mjeseci prije nego što je Velika Britanija napustila zlatno važenje po Keynesovu savjetu.⁶ Bilo je to najnezgodnije vrijeme u doba kulminacije svjetske

⁴ Vidi: Radićev sabor. *Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti 1927./28. godine*. Prir. M. Kolar-Dimitrijević, Zagreb 1993. Potrebno je vidjeti *Izvjешća o stanju javne uprave u Srijemskoj, Virovitičkoj, Zagrebačkoj, Varaždinskoj, Bjelovarsko-križevačkoj i Primorsko-riječkoj županiji* da se utvrdi kako su obavljani veliki poslovi na gradnji cesta i uređivanju rijeka obavljani od 1886. pa do 1914. godine.

⁵ Primjerice, Slavonija d.d. za eksploataciju šuma u Slavanskom Brodu posjekla je Festetićeve šume u Medimurju, no nije poznato da je bilo kakva sredstva odvojila bilo za regulaciju rijeka, bilo za uređenje cesta ili uređenje okoliša. Posječene površine prepuštene su jednoj Radićevoj organizaciji da ih ona rasproda seljacima, što je i učinjeno kroz nekoliko godina, a tako su činili i drugi. Poslovice "Nisam bogat zato što dobro zarađujem, već zato što štedim" bio je način ponašanja privredne elite toga doba.

⁶ Savka DABČEVIĆ KUČAR, *John Maynard Keynes, teoretičar državnog kapitalizma*, Zagreb 1957. Ova monografija je doktorska disertacija dr. Dabčević-Kučar, obranjena još 1955. godine i iako je njezin pristup marksistički, ona pruža dobar uvid u Opću teoriju zaposlenosti, kamate i novca te Keynesovo shvaćanje o potrebi države da intervenira u gospodarskim problemima u vrijeme kriznih situacija, što je na jedan način bilo približavanje njemačkom ekonomistu Listu iz sredine 19. stoljeća, koji je smatrao da država mora utjecati na gospodarsku politiku u svim segmentima.

krize koja je ubrzanim korakom kročila i prema našim granicama. Jugoslavenska država 1925. godine napušta proklamiranu politiku industrijalizacije zemlje ne dajući ništa u zamjenu. Niske zarade radnika ostavile su 8 posto stanovništva Jugoslavije, od kojih je iz te mase 23 posto iz Hrvatske, bez sredstava za život. Naglo pada izvoz zbog zatvaranja svih zemalja u sebe. Već je ranije prestao izvoz žita u Austriju koja se, zbog nesolidnosti našeg izvoznitva, okrenula drugim tržištima, gradeći i svoje mlinove kako bi stekla što veću samostalnost u prehrani stanovništva, što je nastavljeno i ugovorima poslije 1932. kada se radi zaštite domaće proizvodnje sukcesivno smanjuje uvoz iz jugoslavenskih zemalja.⁷ Od 1927. opada i izvoz drva koji se godinama činio kao najsigurniji izvoz iz Jugoslavije jer je tri četvrtine zemlje bilo pokriveno šumama koje su se u međuratnom razdoblju sjele mnogo više nego što je to bilo korisno za zemlju. Međutim, tim je sječama bila prikrivana nezaposlenost u vrijeme drvene konjunktore. Radnici seljaci radili su tijekom zimskih mjeseci na šumskim manipulacijama dopunjavajući time svoj skromni budžet. Ljeti su pak radili u ciglanama i pilanama.

Tijekom velike svjetske krize uzalud se traži zaposlenje na liniji selo - grad i obrnuto. Rada ponestaje i tu i tamo, utoliko više što je 1932., kada su potrošene uštedevine privrednika u građevinarstvu koje su bile povučene iz banaka, tijekom izbijanja velike svjetske krize na našem prostoru nasuprot velikoj ponudi radnika stajao slabi i preplašeni kapital te osiromašeno selo koje se još od 1926. nalazi u krizi, s time da kriza na selu ima najjače djelovanje u poljoprivredi 1933., a u industriji 1932. godine.⁸ Pokazalo se već tada da zapadnoeuropske zemlje nemaju nikakva sluha za probleme u Hrvatskoj i Jugoslaviji, iako je dr. Vladko Maček pokušao u razgovoru s engleskim parlamentarcima B. Daviesom i R. J. Rileyjem u londonskom listu *The Manchester Guardian* 30. rujna 1932. ukazati na opasno stanje u Jugoslaviji. On je rekao da on i vodstvo Hrvatske seljačke stranke zadržavaju seljaštvo od revolucije, ali "oni trpe zbog ekonomske depresije, suviše velikih porez, zbog policijske tiranije i gubitka slobode".⁹ Zapravo obustavljanje građevinskih radova zbog iscrpljenosti investicijskih sredstava dovelo je do Zagrebačkih punktacija početkom studenoga 1932. kada su najistaknutiji predstavnici opozicije u Hrvatskoj, uključujući tu Hrvate i Srbe, zaključili da se treba vratiti na 1918. kao na polazišnu točku dogovaranja ulaska Hrvatske u jugoslavensku državu te da treba pristupiti novom uređenju državne zajednice koja ima biti "...jedna asocijacija interesa osnovana na slobodnoj volji njenih članova, ... radi osiguranja posebnih i skupnih interesa, napredka i procvata moralnog i materijalnog života ... naroda srpskog, naroda, hrvatskog i naroda slovenačkog ... budući da postojeće stanje djeluje ... destruktivno uništavajući moralne vrijednosti, sve naše napredne ustanove i tekovine, materijalnu imovinu, pa i njegov duhovni mir".¹⁰

⁷ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Privredne veze između Austrije i sjeverne Hrvatske od 1918. do 1925. godine", *Historijski zbornik*, 45, Zagreb 1992., str. 87; Boško ĐORĐEVIĆ, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine*, Zagreb 1960., 52.

⁸ Marijan MATICKA, "Odras privredne krize (1929. - 1935.) na položaj seljaštva u Hrvatskoj", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, 8, Zagreb 1976., 278 i d.

⁹ Cit. prema I. PERIĆ, *Vladko Maček. Politički portret*, Zagreb 2003., 157.

¹⁰ Isto, str. 159-160.

Preslabi razvoj gospodarstva s obzirom na društvene potrebe bio je javljan na razne načine. Prema nizu indicija zaključujemo da su političari i ekonomisti pažljivo pratili što se događa s krizama u gospodarstvu i nezaposlenosti. J. M. Keynes je još 1924. objavio članak "Da li nezaposlenost zahtijeva drastičan lijek?",¹¹ ističući da nezaposlenost koja vlada u pojedinim državama neće nestati sama od sebe i da vlada mora voditi određenu politiku vezanu uz zaposlenost, pazeći da se ne odljeva kapital iz zemlje, ali i da se ne obeshrabre privatni poduzetnici.¹² Jugoslavenska vlada je, istina, još 10. prosinca 1927. donijela Uredbu o organizaciji posredovanja rada, davanja neposredne pomoći besposlenim radnicima i jeftinih zajmova za podizanje radničkih stanova te se počela evidentirati nezaposlenost radnika, ali su izvan svake evidencije i pomoći ostali poljoprivredni radnici i nadničari.¹³ Zbog potpune nebrige za poljoprivredne radnike i nadničare vjerojatno nikada nećemo saznati točan broj nezaposlenih u Hrvatskoj, kao ni kretanja u zapošljavanju.¹⁴

Keynes je u svojim radovima često navodio javne radove kao izlaz iz nezaposlenosti. On je 1929. godine oduševljeno pozdravio predizborni govor engleskog ministra predsjednika Lloyda Georgea o smanjenju nezaposlenosti kroz javne govore, izražavajući čvrstu vjeru da takva ekonomska politika mora biti uspješna. Keynes smatra da se kroz javne radove utječe na stimuliranje više industrija te da javni radovi djeluju kao multiplikator napretka. To je kasnije razradio i u *Općoj teoriji zaposlenosti, kamate i novca*. Naš ekonomski stručnjak Milan Fišter odmah je pisao o tome i kod nas te smo tako bili vrlo dobro upoznati s mogućnostima intervencije države u gospodarska pitanja, a osobito u nezaposlenost.¹⁵ Na primjeru Zagreba pokazalo se da gradnja radničkih stanova u režiji Gradske općine pridonosi oživljavanju cjelokupne privrede te da je Gradska štedionica Zagreba s realizacijom gradnje obiteljskih kuća na Trešnjevci izbjegla slom kakav je zahvatio druge novčarske zavode.¹⁶ Zagreb je bio jedan od rijetkih gradova koji je rasparcelirao i zemljišta u predjelu Volovčice, Prebendarovca,

¹¹ S. DABČEVIĆ-KUČAR, 31.

¹² Tiskano u reviji *Nation*. Citirano prema S. DABČEVIĆ-KUČAR, 30.

¹³ Nezaposleničku pomoć dobilo je 1929. godine samo 35.000 osoba u cijeloj zemlji u iznosu od 2,360.000 dinara, a pod pritiskom krize taj je iznos uvećan 1937. na 187.000 osoba i 24,800.000 dinara.

¹⁴ M. Matica pokušao je iskazati sve brojke, ali samo za radnike i radnike seljake. On, primjerice, piše da su 1932. u Savskoj banovini obustavile rad 22 ciglane i da je otpušteno 1486 radnika, dakako stalnih jer oni sezonski kao nadničari nisu ni evidentirani. Stoga su razlika i procjene radene na temelju podataka Središnjeg ureda za osiguranje radnika daleko ispod stvarnog broja nezaposlenih, a znatno smanjeni broj pokazuje i Arthur Benko Grado u svojem *Indeksu* iz 1936. godine. (M. MATICKA, n.dj., 323-324).

¹⁵ Milan Fišter objavio je nekoliko Keynesovih važnih članaka 1944. pod nazivom "Problemi novca između dva rata" (Zagreb 1944.), a iz predgovora ovom djelu saznajemo da je savjetom i kritikom u priređivanju tog spisa sudjelovao i Mijo Mirković (str. XII). Fišter je već ranije pisao u raznim časopisima o Keynesovim prijedlozima, često i ne navodeći izvor. UBILE SU GA ustaše odvevši jedne noći na stratište sve one koji su se sklonili u bolnicu kao politički nepoćudni režimu. Keynesovu teoriju i poteškoće njezine primjene u Jugoslaviji opisao je i Eugen Sladović u radu "Konjunktura i nova konjunktorna politika - Ekonomsko-financijski život", 1937., br. 74, str. 111-117. Potpuni prijevod *Opšte teorije zaposlenosti, kamate i novca* objavljen je tek 1966. nakon što je doktorska disertacija S. Dabčević-Kučar svratila pozornost na tog teoretičara državnoga kapitalizma. Utjecaj kejnzijske ekonomije na jugoslavensku ekonomsku misao do 1941. istražen je s ekonomskog stanovišta (Lazar PEJIĆ, "Utjecaj velike ekonomske krize 1929. - 1933. na jugoslavensku ekonomsku misao i ekonomsku politiku do drugog svetskog rata", zbornik *Svetska ekonomska kriza 1929. - 1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope*, Beograd 1976., 319-322).

¹⁶ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Mirjani Gross u čast.*, Gradnja ovih stanova ipak je zastala tijekom druge polovice krize jer je projektu izostala svaka podrška države, a osobito suradnja drugih novčanih zavoda.

Pešćenice i Trešnjevke kako bi se gradile male obiteljske kuće, s time da je zemljište bilo priređeno za gradnju dovodenjem vodovodne, električne i plinske mreže te cestovnih prilaza. No, u taj su se program mogli uključiti samo srednji slojevi u uređenim dijelovima grada. Istodobno raste problem zagrebačke periferije koja se pretvara u splet stračara bez struje, ceste i vode. Srkulj je do 1931. negirao postojanje sirotinje u Zagrebu.¹⁷

Nezaposlenost je 1932. godine postajala vidljiva jer su ulicama gradova lutali slabo obučeni ljudi u potrazi za zaradom. Osobito je bilo teško zimi 1931./32. kada je smrzavanje gladnih ljudi na ulicama Zagreba prisililo čak i vrlo štedljivoga gradonačelnika dr. Stjepana Srkulja da postavi peći za grijanje na ulicama centra Zagreba te da otvori javne kuhinje koje je uzdržavala Gradska općina. Naime, u gradskom proračunu Zagreba za 1931. bilo je predviđeno sedam milijuna dinara za gradnju južnog odvodnog kanala do Ivanje Reke, na kojem su trebali raditi radnici, ali je iz tog fonda uzeto tri milijuna dinara i prebačeno u fond za dovršenje uređenja Pongračeve palače koju je trebalo pokloniti kralju.¹⁸ Srkulj je konačno morao priznati da problem sirotinje i nezaposlenih sve više ugrožava grad pa je na gradskoj sjednici 15. svibnja 1931. odučeno da se novcem iz zaklade Vjekoslava Pierottija kupi zemljište na kojem je trebalo sagraditi centralnu kuhinju za prehranu siromašnog pučanstva. Za tu je potrebu grada bila osnovana i zaklada kralja Aleksandra za nemoćne zavičajnike grada Zagreba i napuštenu djecu u iznosu od pet milijuna dinara, ali je tu zakladu stornirao ministar financija radi redukcije budžeta grada Zagreba. Nezaposleni su najviše očekivali od radova na gradnji nadsvođenog odvodnog kanala kroz Radničku cestu, dužine 4654 metra, i gradnji otvorenoga kanala do Ivanje Reke dugog deset kilometara. Međutim, radovi na presvođivanju kanala, započeti 1930. pod kontrolom ing. Janka Cekuša u iznosu od 1,800.000 dinara, bili su uništeni u poplavi u listopadu iste godine te ih je trebalo početi nanovo, no iako se radilo o hitnoj potrebi grada, realizacija se odvijala s velikim teškoćama. Bila je u planu i gradnja obrambenog nasipa na Savi jer je postojeći nasip od 4745 metara samo parcijalno štitio grad od poplava koje su u vrijeme visokih voda preplavile cijeli prostor južno od željezničke pruge, ugrožavajući život i zdravlje stanovnika koji su tu stanovali u slabo građenim prizemnicama, uglavnom bez građevne dozvole.¹⁹ Grad je u tom razdoblju izradio mnogo planova, ali je princip stroge štednje, koji je uveo ministar financija, uz

¹⁷ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Radni slojevi Zagreba (1918. - 1931.)*, Zagreb 1973., 134-136. Anketom URSS-a u prvoj polovici studenoga 1931. utvrđena je u Zagrebu velika nezaposlenost, a industrijalac Vladimir Arko i župnik crkve Sv. Marka dr. S. Ritig zahtijevaju poduzimanje strogih mjera radi sprečavanja daljnjeg porasta nezaposlenosti te se traže veća sredstva. Gradska općina Zagreba morala je popustiti te u zimi 1931./32., uz Aleksandrovu Prehranu, obroke nezaposlenim radnicima dijeli i kuhinja Sv. Antuna, pučka kuhinja u Kukovićevoj ulici, na Selskoj cesti i u Klaoničkoj ulici, dakle u raznim dijelovima grada. Stanje je bilo alarmantno i u odnosu na 1927. kada je Prehrana podijelila 456.298 besplatnih obroka gradskoj sirotinji te 97.765 obroka nezaposlenim radnicima i djeci i znatno se pogoršalo.

¹⁸ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Socijalno-ekonomska politika gradske općine Zagreba s obzirom na položaj radničkog stanovništva od velike svjetske krize do početka drugoga svjetskog rata (1931. - 1939.)", *Povijesni prilozi*, 2, 1983., 176-177. Gradski vjesnik 1932./33. pun je podataka o ovim prilikama.

¹⁹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Socijalno-ekonomska politika*, 177-179. Srkulj je optuživao svog prethodnika ing. Vjekoslava Heinzela da se upustio u prevelike i gradu ne tako potrebne investicije te su se sada radovi mogli obavljati samo uzimanjem ogromnog zajma od Sindikata novčanih zavoda. I gradskim činovnicima su snižene plaće i dodaci, s time da je zaustavljeno svako daljnje zapošljavanje u gradskoj općini.

kontrolu svih većih izdataka i zabranu novih investicija, prebacio ostvarenje dijela tih planova za kasnije godine. Gradski proračun za 1932. je jako reduciran brisanjem investicija te je kroz dvije godine uvedena štednja do "krajnjih granica mogućnosti". Ipak su sredstva za prehranu nezaposlenih stanovnika utvrđena na milijun dinara, što je bilo za 650.000 više nego prethodne godine, što je bio dokaz da je dr. Srkulj shvatio pomaganje sirotinje u Zagrebu kao nužnost. Određeno je i pola milijuna za sanaciju periferije, a onemoćalim gradskim radnicima davane su i mjesečne pomoći jer sve do 1937. nije bilo radničkih mirovina.²⁰

Slične situacije nisu bili pošteđeni ni drugi gradovi. Svagdje je trebalo aktivirati socijalnu politiku i primijeniti socijalna načela, a i centralna vlast u Beogradu upozorena je na tu pojavu. No, država traži rješenje na pogrešnoj strani, ne shvaća se kompleksnost i sveobuhvatnost krize, sazivaju se ekonomski kongresi seljačkih zemalja te se osniva zajednička carinska unija s Rumunjskom. Preko Privilegiranog izvoznog akcionarskog društva, koje je osnovano u Beogradu kao poludržavna institucija, nastoji se organizirati otkup žita od bogatih proizvođača žita i njegova prodaja na tržištu žita zapostavljajući činjenicu da je kriza ponajviše pogodila sirotinju. Usmjeravanje pozornosti na bogate te samim time i pogrešno rješavanje problema produbljuju krizu. Kriza u Jugoslaviji ima sve karakteristike krize u drugim zemljama, s tom razlikom da je ona bila dugotrajnija nego u razvijenim industrijskim zemljama zapadne Europe. U Jugoslaviji kriza nije imala ciklički karakter, nego je bila strukturno uvjetovana te bi, čim bi se ugasilo ili saniralo jedno žarište, ona buknila na drugom mjestu u drugom obliku s još većim intenzitetom. Krajem 1931. u Hrvatskoj pa ni u Jugoslaviji nije bilo nijedne snage koja bi ponovno oživjela gotovo posve umrtvljeni privredni život. Činjenica da je najjeftinija hrana bila konzumirati vino koje su seljaci prodavali u besćenje pokazuje da su pojedinci prilazili iracionalnim rješenjima u potrazi za preživljavanjem iako se time narušavao i socijalni mir, a i punile se novine brojnim kriminalnim slučajevima koji su proizlazili iz bijede.

Uspostava ustavnog života Oktroiranim ustavom 1931. nije ništa riješila jer je izborni zakon omogućio izbor u Narodnu skupštinu samo osoba bliskih režimu, a ne ljudima sa socijalnim problemima pa su se donosili zakoni koji nisu zahvaćali suštinu problema. Brza smjena pet jugoslavenskih vlada u 1932. godini pokazuje svu težinu društveno-gospodarske problematike, a mali uspjesi mjera poduzetih u gospodarstvu govore o dubokoj krizi vladine stranke, koja veću pozornost usmjerava onemogućavanju ponovna djelovanja političkih stranaka i obnovi političkog života nego socijalnim problemima.

Zagrebački gradonačelnik dr. Ivo Krbek posjetio je službeno i Trešnjevku, i Pešćenicu, i Trnje te je uočio da su ti dijelovi crno naličje "bijelog" Zagreba.²¹ No, sredstva za sanaciju periferije snižena su sa 800.000 na 600.000 dinara jer su prioriteti bili odvod kanala prema Ivanjoj Reci, a zapeli su i radovi na podvožnjaku. Ipak su tijekom 1932. godine odobrena sredstva za uređenje radničkog konačišta na kolodvoru te je Grad Zagreb dao 200.000 dinara, a Javna burza rada i radnička komora po 150.000 dinara. Vrlo je važna ponovna intervencija

²⁰ Isto, 182. Vrlo vješto sređivana stanja u "socijalnim problemima" uzavrelo Zagrebu dovelo je Srkulja na položaj ministra građevina 1932., gdje se uspio održati kroz dvije vlade.

²¹ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Socijalno-ekonomska politika gradske općine Zagreba s obzirom na položaj radničkog stanovništva od velike svjetske krize do početka drugoga svjetskog rata (1931. - 1939.)", *Povijesni prilozi*, 2, 1983., 178-187.

dr. Svetozara Ritiga na polju socijalne politike. U svom zastupničkom govoru on je rekao: "Nezaposlenost stvara ogorčeno raspoloženje u čitavom društvu. Duše nezaposlenih bune se, jer da njihovi sugrađani nemaju dovoljno briga za njihovu bijedu i nevolju, i da nemaju smisla i osjećaja za njihove teškoće. A opet često se čuje, da su neuposleni sami krivi svojoj nevolji, jer da neće da rade, i da su marljivi i dobri radnici, da bi već našli posla."²² Ritig je predložio da se na Kajzerici odvoji sto jutara zemlje za kolonizaciju nezaposlenih radnika, a da bi oni kao protuvrijednost trebali raditi permanentno na regulaciji Save i gradnji njezinih obala. U podugačkom govoru 23. lipnja 1932. Ritig kaže da bi se uređenjem cijeli taj kraj mogao pretvoriti u zelenu livadu te da bi se s približno pet milijuna dinara mogao savski nasip proširiti i produžiti u dovoljnoj mjeri da ne ugrožava Zagreb. Ritig kaže: "Gospodo, nemojmo se varati, novi zadaci ne dadu se rješavati starim birokratskim i upravnim metodama. Državna naša samoupravna i naša gradska administracija moraju tržiti nove načine za provođenje svojih zadataka, pa kad nema novaca, mora se tražiti kako da se dođe do radne snage i bez novaca. Gospodo, ova kolonizacija uz protuvrijednost radne snage je takova nova metoda." Prijedlog je bio opravdan jer su u Zagreb dolazili nezaposleni u potrazi za zaradom, a nisu imali gdje stanovati. Divlja gradnja niče preko noći iako je u centru bilo mnogo slobodnih, ali i skupih stanova, čiju stanarinu radnici nisu mogli plaćati.²³ Krbek je imao iskustva u gospodarskim i komunalnim pitanjima jer je još prije rata slušao nacionalnu ekonomiju u Berlinu kod Oppenheimera, a od 1920. do 1923. radio je u Odjelu za narodno gospodarstvo Pokrajinske vlade. Od 1928. godine predavao je na Pravnom fakultetu, no sukobio se s velikom oskudicom koja je posljedica sloma privatnog bankarstva u Zagrebu jer dolazi do velikih otpuštanja i iz tvornica i iz trgovina i obrta te se radna snaga gotovo prepolovljava. Krbek se sukobio i s ostavkama gradskih zastupnika, među njima i Ritiga jer su smatrali da se s tako jako smanjenim budžetom ne može voditi nikakva socijalna politika. Krbek je, međutim, u nastupnom govoru najavio reorganizaciju gradske uprave i pojednostavljenje njezina rada te usmjeravanje najveće pažnje na periferiju "jer grad ne čine gradom njegove kuće, ceste i drugi objekti, već ispred svega svjesni i zadovoljni građani."²⁴ Krbek je pregledao periferiju, proučio potrebe u razgovoru sa stanovnicima, a 1. listopada 1932. počeo je izlaziti i mali list *Glas Trešnjevke*. Stvoreno je i dobrovoljno kulturno-prosvjetno društvo "Samopomoć Trešnjevka" te nekoliko komunalnih organizacija u raznim dijelovima grada koje su počele nešto raditi dobrovoljnim radom. Krbek je utvrdio što treba učiniti, ali znajući u kakvoj je situaciji grad, nije davao velika obećanja. Ipak je autobusna linija došla i do Selske ceste, a obavljani su i pripremni radovi za uređenje tramvajske pruge kroz Ozaljsku i Tratinsku cestu, no pomaci prema boljem bili su spori i nedovoljni. Gradu je odbijen zajam, a zbog

²² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Socijalna politika*, 188.

²³ Bila je prava sreća da je Zagreb imao dva gradska načelnika do velike svjetske krize koji su bili ing. građevinarstva: Holjevca i Vjekoslava Heinzela. Zahvaljujući njima, poduzeta je gradnja malih kuća čiju je gradnju financirala gradska općina. No s obzirom na brzo pretvaranje Zagreba u moderan industrijski grad, te gradnje nisu zadovoljavale potrebe pa su nadničari gradili kućice od privremenog materijala južno od pruge te su ti predjeli bili izraz građevne moći njihovih graditelja. Problem ozakonjenja tih kuća građenih bez građevne dozvole godinama je mučio gradsku općinu pretvarajući to pitanje u najveći socijalni problem Zagreba.

²⁴ Isto, str. 191 - Nastupna sjednica Krbeka 3. kolovoza 1932.

podbacivanja gradskih prihoda novca je bilo sve manje. Inž. Dragutin Šaj rekao je: "Ova luda štednja će nas ubiti."²⁵ Pritisak na gradsku upravu da poboljša stambene i prometne prilike na periferiji bio je velik. Sedmorica inženjera, pripadnika grupe "Zemlja", priredili su izložbu sa slikama kako se stanuje na periferiji, a i Arthur Benko Grado je u jednom broju svoje socijalno-statističke revije *Indeks* objavio podatke rezultata ankete o stanovanju radnika. Time je uočen problem ilegalne gradnje kuća koji dolazi u prvi plan gradske politike te je 1933. i 1934. izrađeno oko 30 detaljnih osnova regulacije grada kao dijela Generalnog plana koji je izradio Gradski građevni ured, a u taj je posao bio uključen i kipar Ivan Meštrović. I konačno za 1933. godinu gradska dotacija za prehranu nezaposlenih utvrđena je na 1,400.000 dinara.²⁶ U 1933. uvedena su u Zagrebu i dva prireza u korist nezaposlenih koji su morali plaćati svi koji su imali mjesečni dohodak veći od 4000 dinara, a morali su ga plaćati i dionička društva, zadruge, osiguravajuća društva itd. Uvodi se i plaćanje kuluka te se tim sredstvima počinje i uređivati cesta na periferiji. No stare obaveze isplate dugoročnih zajmova - još iz Heinzelovih vremena za klaonicu u Heinzelovoj ulici i nove tržnice iz vremena Srkulja - smanjuju prikupljena sredstva pa je Krbek počeo pregovarati s Narodnom bankom u Beogradu za sklapanje amortizacijskog zajma.²⁷ Krbek je selekcionirao investicijske radove u središtu grada na minimum, inzistirajući na javnim radovima na Savi i gradnji Varaždinske ceste (danas Vukovarska ulica) kao jedinoj spojnici istočnog dijela grada sa zapadnim, što je bilo vrlo važno za grad jer se time oslobađao centar. Krbekovo maksimalno zalaganje da nezaposleni dobiju sredstva za život kroz rad, a uz pomoć jačeg opterećivanja srednjih slojeva izazvalo je nezadovoljstvo imućnijih slojeva. Kada je 14. prosinca 1933. predložio ubiranje jednokratnog izvanrednog socijalnog doprinosa po progresivnoj stopi od 5 do 25 posto, naišao je na velik otpor, iako je u jesen 1933. Sava opet probila slabe nasipe i sedam tjedana ugrožavala grad. Prikupljenim sredstvima bacio se na izvedbe sabirnih kanala i ti su radovi bili izvanredno veliki i skupi s obzirom na to da je kriza počela jenjavati tek 1934. godine. Rad na tim poslovima bio je vrlo težak i obavljao se uz veliku odgovornost inženjera gradske uprave. Popravljalje su se i ceste te je grad za ceste 1933. godine odvojio 12,000.000 dinara. Pri tome se silno štedilo, no novo zaduživanje grada kod Državne hipotekarne banke poslužilo je jednom dijelu građana da napadnu Krbeka i njegovu socijalnu politiku kao neprimjereni mogućnostima građana. Iako je Krbek u govoru uoči izglasavanja proračuna za 1934. rekao da je u 1933. godini vodovodna i kanalizacijska mreža u gradu proširena za 12.000 metara, od toga tri četvrtine na periferiji i da je to zdrava, socijalna i moralna politika, naišao je na veliku kritiku, a osobito kada je uveo progresivni porez za gradnju prema vrijednosti objekata. Krbeka se počelo napadati sa svih strana i na zadnjoj gradskoj sjednici pod njegovim načelnikovanjem sredstva za gradnju savskih nasipa smanjena su sa 1,333.333 dinara na 430.833 dinara.²⁸ Bio je to slom jedne pozitivne socijalne politike koja je trebala

²⁵ Isto, str. 193.

²⁶ Isto, 195.

²⁷ Isto, 196.

²⁸ Isto, 202-203.

biti uzor ostalim gradovima. Zagreb se nastavio razvijati pod vodstvom Rudolfa Erbera koji je godinama bio na čelu Gradske štedionice, ali je socijalna politika izgubila svoje prvenstvo te su ponovno na prvo mjesto izbili interesi vodećih privrednika.

Država je trebala postupiti isto. Umjesto reorganizacije financijskog sustava, kad je zbog besparice bilo gotovo nemoguće prikupiti planirani porez, država - kao i gradovi - inzistira na uravnoteženom proračunu te se traži najveća štednja i racionalno gospodarstvo u kojemu je radno vrijeme bilo produljivano, a plaća smanjivana. Satnica od jednog sata nije bila rijetkost, pri čemu treba znati da je kilogram kruha stajao 3,5 dinara, pa se prema tome radilo za dva kilograma kruha. No, i to je bio privilegij onih koji su imali zaposlenje. Država se slabo snalazi u rješavanju krize. Ona se dugo oslanja na kartele i dogovorenu protekcionističku politiku na međunarodnom tržištu, no ubrzo ta politika zbog precijenjenog dinara doživljava slom, a obustavljanje kredita Narodne banke u iznosu od 870.000.000 dinara i proglašenje moratorija za seljačke dugove, a onda i za većinu banaka koje su takvu zaštitu zatražile, ima za posljedicu nelikvidnost i seljaka, i banaka, i obrtnika te takvo stanje često dovodi do potpune propasti tih subjekata.²⁹ U Hrvatsku se počinju vraćati i brojni emigranti iz Amerike koja se na taj način nastojala riješiti nezaposlenih.³⁰ Prema nekim procjenama, nezaposlenost se u Jugoslaviji procjenjivala na 800.000 ljudi, pri čemu se dakako ne uzima u obzir ni prikrivena agrarna nezaposlenost ni ženski dio populacije koji bi htio raditi da je imao gdje.

Nezaposlenost je ipak postupno sve više počela zabrinjavati i vladine organe jer su sa smanjenom kupovnom moći opali i prihodi države pa je smanjeni državni proračun počeo pogađati i činovnike čije su plaće smanjene za 10 posto. O opsegu radničke nezaposlenosti u Jugoslaviji podnio je Centralni sekretarijat radničkih komora i Ujedinjeni radnički sindikalni savez 1932. izvještaj Kraljevskoj vladi, Narodnoj skupštini i Senatu, upozoravajući na negativne i nepoželjne posljedice tog trenda koji se nastavlja.³¹ Nešto je hitno trebalo učiniti. Prvo je izvršen pritisak na gradske uprave radi očuvanja "socijalnog mira", uveden je socijalni prirez, a organiziraju se i kuhinje za prehranu nezaposlenih. Od gradova čiji je proračun bio manje ugrožen počelo se tražiti da povećaju sredstva za investicijske svrhe, uglavnom za gradnju obrambenih nasipa rijeka kraj kojih su smješteni, za uređivanje cesta kao i za podizanje javnih zgrada. Država je pri tome ponudila tek neznatno sufinanciranje, pa i to ne iz svojih proračunskih sredstava, nego iz sredstava Burze rada koja su se prikupljala kao porez za nezaposlene, a koji je povišen sa 1,8 na 3,6 posto nadnice radnika. Neki su

²⁹ Zakon o moratoriju na seljačke dugove proglašen je 19. travnja 1932., dakle u doba kulminacije djelovanja velike svjetske krize na našim prostorima. Na osnovi tog zakona Prva hrvatska štedionica kao najveći vjerovnik dobila je tu zaštitu tek godinu dana kasnije kad je njezina likvidnost već bila posve upropaštena. To ju je do kraja njezina djelovanja izbacilo iz redova velikih banaka.

³⁰ M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Djelovanje velike svjetske krize na migraciona kretanja jugoslavenskih naroda", *Zbornik radova Balkanološkog instituta "Svetska ekonomska kriza 1929. - 1934. godine i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope"*, Beograd 1976., str. 337-366. Svi brodovi koji voze drvo i robu u Ameriku vraćaju se prepuni ovih izgnanika. Većinom se radilo o bolesnim i istrošenim ljudima koji se više nisu mogli uklopiti ni u Rooseveltov program javnih radova za minimalnu plaću, a ostale države Sjeverne i Južne Amerike provode te deportacije bez mnogo okolišanja. Ti su putnici iskrcavani u lukama zapadne Evrope, odakle su se onda teškom mukom dovlačili do Jugoslavije.

³¹ Opseg radničke nezaposlenosti u Jugoslaviji. Memoar Centralnog sekretarijata i URSSJ-a, Beograd 1932., 11.

ekonomski stručnjaci sugerirali državi da pokuša problem riješiti na isti način kao što je to radio Roosevelt preko New Deal-a u velikom stilu jer je u odnosu na broj stanovnika zemlje broj nezaposlenih bio izvanredno visok, ali je to jugoslavenska vlada odbijala iz različitih razloga. Vlada dugo inzistira na primjeni konzervativnih metoda poznatih iz Prvog svjetskog rata, tj. javnim kuhinjama, ali se to pokazalo posve nedovoljno u takvoj sveobuhvatnoj krizi koja je zahvatila sve privredne grane osim tekstilne. Slab pritek sredstava u državne proračune smanjio je investicijska sredstva te se tako rješavanje problema otežalo, a položaj stanovništva bio je sve teži pa je gotovo potpuno zamrla i trgovina i uslužne djelatnosti, a sretan je bio onaj tko je imao posla. Država nije svojim sredstvima podržala gradnju jeftinih radničkih i činovničkih stanova u Zagrebu pa se realizacija tih projekata odvijala dulje i s velikim teškoćama.

Nezaposlenost se na razini cijele države počela smanjivati tek kada se Jugoslavija počela vezivati uz poslove fašističke Njemačke. Naime, 1927. Nijemci su otkazali trgovinski ugovor pa je trgovinska razmjena s Njemačkom bila vrlo mala sve do 1934. kada je potpisan novi trgovački ugovor. Unutarnji privredni razvitak naše zemlje uvijek je bio ovisan o uvozu inozemnih sredstava, a djelomično i sirovina i goriva, koji je dakako trebalo pokriti izvozom. Ta je ovisnost u međuratnom razdoblju rasla umjesto da se smanjivala jer jugoslavenska gospodarska politika nije ni u jednom segmentu bila uspješna. Tijekom krize izostali su privredni sporazumi između malih država jugoistočne Europe i sve su se zemlje zatvorile u sebe, pa čak i Francuska koja se smatrala istinskim prijateljem Jugoslavije. Ta autarhičnost i usamljivanje prisililo je Jugoslaviju da prihvati ruku s bilo koje strane. Kada je fašistička njemačka uklopila Jugoslaviju u svoj "veliki privredni prostor", jer je samo na ovom prostoru mogla kupovati na osnovi kliringa a bez slobodnih deviza, Jugoslavija i uopće jugoistok postaje glavni opskrbljivač Trećeg Reicha sirovinama. Jugoslavija u odnosu na Njemačku postaje aktivna i od 1933. do 1938. ima aktivu od 159,600.000 dinara jer izvozi poljoprivredne, stočarske, šumske i rudne sirovine u takvim količinama da se u zemlji počinje osjećati nestašica tih proizvoda, a cijene počinju rasti. Dakako, to je djelovalo pozitivno i na zaposlenost i na potrošarinu i na punjenje državnog proračuna pa se očekivalo da će se prilike u zemlji srediti. Na temelju Ustava od 1931. oformljeno je u Jugoslaviji Privredno vijeće kao glavni savjetnik za rješavanje privrednih i socijalnih pitanja.³² Ono je potaknulo izmjene privrednog i socijalnog zakonodavstva, a u taj se posao uključio i dio stručnjaka koji su bili školovani u njemačkom ili francuskom krugu (dr. Oton Frangeš, autor odličnog *Zakona o poljoprivredi*, Velimir Bajkić, urednik *Narodnog blagostanja*, dr. Milan Stojadinović od 1923. stalno zaposlen u Ministarstvu financija i zagovornik uravnoteženog proračuna). Vodeći ljudi u državnim tijelima ne usuđuju se na snažnije istupe iako mnogo toga znaju. Tako je, primjerice, uslijed otpora rentijerskih i poslodavačkih krugova otklonjeno zadržavanje socijalnog poreza koji je tako koristio ublažavanju bijede u nekim gradovima, a osim toga, sve se češće čuje zahtjev

³² Ljubomir S. KOSIER, *Privredno veće*, Beograd - Zagreb, s.a. Iako je bilo održano više sastanaka ovog vijeća koje je bilo sastavljeno od najboljih gospodarskih stručnjaka, nikad se nije pristupilo realizaciji zbog različitih interesa pojedinih gospodarskih subjekata koji se nisu mogli uskladiti. Na kraju je Lj. Kosier postao vladin delegat za gospodarska pitanja u Berlinu u vrijeme kada je tamo bio poslanik i Ivo Andrić.

za revizijom socijalnog zakonodavstva u pravcu smanjivanja radničkih prava. Stojadinović i nakon krize u svijetu forsira depresiranu monetarnu politiku, a posljedice deflacijske politike Narodne banke osjećaju se u cijeloj zemlji.³³ Narodna banka i privilegirane banke žele zadržati dominantni položaj koji su stekle u vrijeme krize te nastavljaju s negativim odnosom prema privatnim bankama koje su do velike svjetske krize bile glavni pokretač te financijer velike industrije i trgovine u Hrvatskoj. Sada se financijski kapital usmjerava prema državnim poduzećima. Država postaje vodeći faktor u privredi kao što je to već ranije postala u izvozu i uvozu. Stoga izostaje osnivanje novih privrednih poduzeća, a samo državne ustanove, odnosno državne privilegirane banke (Narodna banka, Hipotekarna banka, Agrarna banka, Zanatska banka, Poštanska štedionica) mogu biti regulator privrede, odnosno zaposlenosti.

Dakako, bilo je mladih ekonomista koji su ukazivali na potrebu vođenja drukčije politike, a među njima posebno mjesto zauzima Jozo Tomašević. On se zalaže za anticikličku monetarno-kreditnu politiku na temelju državne intervencije, velikih javnih radova i velikih javnih zajmova za financiranje tih radova, odnosno traži, po uzoru na Keynesa, i kod nas reformu privrednog života s ciljem smanjivanja nezaposlenosti.³⁴ No, njegov se glas ne sluša te on svoje ogorčenje iskazuje emigracijom u SAD. Plansko mijenjanje dubinske gospodarske strukture zemlje činilo se nemogućim zadatkom pa se uglavnom prilazilo krpanju problema koje nije moglo dati odgovarajućih rezultata.

Intervencijska politika države u pitanjima nezaposlenosti sugerirana je i iz njemačkog kruga nakon sklapanja trgovačkog sporazuma iz 1934. godine. Pri tome se zamišljalo da je potrebno sagraditi bolje prometnice prema srednjoj Europi, kao i cestu u Primorju. Sve je to uvjetovalo donošenje Uredbe o izvođenju velikih javnih radova u prosincu 1934., za koja su bila predviđena velika materijalna sredstva iz zajmova dobivenih od Burzi rada u Zagrebu, Sarajevu i Splitu i ostalih dijelova zemlje te Središnjeg ureda za osiguranje radnika, čija je centrala za cijelu zemlju bila u Zagrebu. Gotovo je nevjerojatno da su sredstva za te zajmove prikupljena od radničkih prinosa u socijalne svrhe, dakle štednjom na radnicima i od radnika, te je Hipotekarna banka bila samo transmitter tih prikupljenih sredstava. Javni su radovi sve više postajali način za izvedbu velikih građevinskih radova, no broj radnika na tim radovima nikada nije bio velik. Tako je 1937. službeno na javnim radovima radilo 39.077 radnika, od kojih samo 2720 u Hrvatskom primorju gdje se počela graditi turistička cesta uz Jadran. Javni radovi su davani u zakup privatnim građevinskim poduzetnicima koji su na njima kroz vrlo niske nadnice, uz preferiranje, ostvarivali velike zarade. Tako se počela graditi autocesta Zemun - Sremski Karlovci - Novi Sad - Srednja Europa, cesta uz more, kninska pruga te veliki nasipi za zaštitu Zemuna, Zagreba i drugih gradova od rijeka podunavskog slijeva, uglavnom Save i Drave. Zarade na tim javnim radovima nisu potpadale pod Uredbu o minimalnim nadnicama s utvrđivanjem minimalne satnice od dva dinara koja je donesena početkom 1937. pa su tu poslodavci zarađivali više nego u industriji gdje su radnici tijekom 1935. i 1936. kroz brojne štrajkove pod vodstvom sindikata zaštitili svoje zarade i počeli utjecati na njihov rast.

³³ Jozo TOMAŠEVIĆ, *Financijska politika Jugoslavije 1929. - 1934.*, Zagreb 1935., 82.

³⁴ *Finansijska politika Jugoslavije 1929. - 1934.*, Zagreb 1935.; *Novac i kredit*, Zagreb 1938., 399.

Međutim, upravo utvrđivanje satnice na dva dinara pokazalo se za radnike štetnim u vrijeme inflacije jer je sada poslodavce štitala ta uredba te nisu morali povišivati zarade povišenjem troškova života, nego samo tamo gdje su se radnici izborili za to kroz štrajkove i tarifne pokrete.³⁵

Uza sve to, sredstva za javne radove brzo su bila potrošena te je prije izbijanja rata država raspisala zajam od četiri milijarde dinara za javne radove, napustivši time politiku uravnoteženog proračuna koji je bio osnova rada Milana Stojadinovića. No, ta su sredstva utrošena više za ratne pripreme nego za javne radove u užem smislu.

I da zaključim. Velika nezaposlenost bila je stalna pojava radnog tržišta Hrvatske i dobrim je dijelom bila strukturno oblikovana. Radnici u poljoprivredi bili su radnici, a ipak nisu imali taj status te su bili izvan svih evidencija i izvan svih zaštita. Iako je Jugoslavija imala jedan od najnaprednijih zakona o zaštiti radnika u Europi, zbog njegove neprimjene i slabe kontrole preko inspekcija rada, radništvo u Jugoslaviji spadalo je među najugroženije u Europi te je samo radništvo u Portugalu bilo slabije plaćeno.³⁶ Država nije poduzimala ništa konkretno da se ta situacija riješi, nego je čak pridonosila takvom stanju svojim odnosom prema radnicima u državnim poduzećima kakvo je, primjerice, bila solana na Pagu ili Tvornica vagona u Slavonskom Brodu koja je zbog izostanka državnih narudžbi često morala otpuštati radnike, a istodobno su zapošljavane strane tvrtke kao što je Batignol.

Državni službenici u ustanovama za zaštitu radnika, posebno podružnicama burzi rada ili radničkim komorama, i njihovim povjerenstvima mnogo govore, ali je efekt njihove djelatnosti slab. U gotovo svakom javnom istupu oni zahtijevaju javne radove većeg obima, no država se uvijek izvlači nemogućnošću njihova financiranja pa se može reći da su se vladine ustanove pokazale pravim virtuozom "u odlaganju za kasnije i najhitnijih problema", a politiku javnih i socijalnih radova možemo nazvati u najmanju ruku pasivnom. Pa i tamo gdje se radilo projekti su često loše izvedeni zbog nedovoljno sredstava.³⁷

Najviše je ipak učinjeno pri gradnji vodenih nasipa, ali samo onih koji su štitali gradove. Sagrađeno je i nešto cesta, a gradnja željezničkih pruga potpuno je podbacila. Masovno su sječene šume te je zagađivan seoski okoliš radom pilana koje su nakon dovršene sječe iza sebe ostavljale pustoš. Cijeli razvoj gospodarstva i zaštite prirode bio je stihijski iako je upravo velika nezaposlenost izazivala da se ta radna snaga upotrijebi za javne radove: za

³⁵ O tome je napisano mnogo radova, među kojima posebno treba spomenuti istraživanja Bosiljke Janjatić o radu sindikata, (Vidi Bibliografija B. Janjatić, *Časopis za suvremenu povijest*, 1982., br. 2. 111-116 i i 1999., br. 3, str. 73-75) te moje radove o štrajkovima u pojedinim krajevima i tvornicama. (Vidi Hrvoje PETRIĆ, "Bibliografija radova Mire Kolar-Dimitrijević (1966. - 2003.)", *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, Zagreb 2003., 17-27).

³⁶ Nepovoljna je bila i kvalifikacijska struktura radnika u Jugoslaviji te su od socijalno osiguranih 52 posto činili nekvalificirani radnici i radnici seljaci zaposleni na krčenju šuma i u ciglanama. Slična je i struktura nezaposlenih i od 491.000 nezaposlenih, koliko ih je 1937. bilo prijavljeno na svim burzama rada u Jugoslaviji, bilo je samo 120.000 kvalificiranih (*Hrvatski radnik*, 23. veljače 1939.). Nije postojala nikakva ustanova doškoložavanja radnika ako nisu bili uključeni u sustav Hrvatskog Radiše, Napretka ili Srpskog privrednika.

³⁷ Spomenut ću samo slučaj koprivničkog podvožnjaka ispod željezničke pruge Zagreb - Gyekenes. Iako su mnogi ukazivali da podvožnjak mora biti duži, on je sagrađen kao potkova koja je nakon dovršenja odmah izazvala nekoliko prometnih nesreća zbog slabe vidljivosti pa je podvožnjak stavljen izvan upotrebe, a u njemu se zbog nepostojanja odvodnih jama godinama nakupljala ustajala voda i smeće dok nije poslije 1945. sagrađen kako treba.

elektrifikaciju zemlje, gradnju vodograđevnih radova, kanalizacijske mreže, regulaciju rijeka, uređenje luka i slično. Jedne planske i sustavne politike nije bilo. Tek petnaest godina nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije napravljena je evidencija onog što bi trebalo učiniti razgovorima na oblasnim skupštinama, no nedostatak sredstava i zanemarivanje rada samouprava doveli su do premale akcije s obzirom na potrebe. I tako su zahtjevi za javne radove s jedne strane i velika nezaposlenost s druge imali paralelne tokove. Pisalo se mnogo o jednom i drugom, no kao da se govorilo na dva različita jezika.³⁸ Zajednički jezik nije nađen. U pokušaju preživljavanja seljaštvo se začahurilo u svoja obiteljska domaćinstva, a građani u svoje stanove. Promjena je bilo premalo, kao i novca za izmjenu postojećeg stanja. Društvo kao da je bilo petrificirano i nije se mijenjao - ni krajolik ni ljudi. I jedni i drugi tonuli su u neimaštini, zapuštenosti i bijedi, a samo su se rijetki uspjeli izvući iz tog okvira te ostvariti bolji život i bolji standard.

Sva ta kretanja politizirala su narod i usmjerila ga nepoželjnim tokovima. Kapitalizam na našim prostorima nije bio socijalni. Previše bijede na jednoj i preveliko bogatstvo na drugoj strani stvarali su tenzije koje su se mogle ublažiti dobrom voljom svih čimbenika, no nje očito nije bilo. Socijalna je politika izdvojena od gospodarske, grad je izdvojen od sela, a država svojom štednjom ne pridonosi pozitivnom pomaku povišenja standarda.

Summary

Based on her sources, the author analyzes unemployment in Croatia from the times of the Great Depression. Besides, it deals with public works, which were supposed to resolve unemployment. Public demanded public works, but, on the other hand, there was a high jobless rate. These two were parallel processes. Both were discussed at length, but it seemed as the problems were discussed in two different languages. These processes had highly politicized the population directing people to unwanted solutions. Capitalism in our regions never had a social awareness. Social policy was separated from economic policy; urban areas were opposed to the rural ones; the state was cutting cots and failed to contribute to better living standards. This paper is a good example of how Croatian economic and social history should be written, within the context of world history.

³⁸ Možda je najbolje postojeće stanje obilježio Rudolf Bičanić svojim knjigama "Kako živi narod?" (I, Zagreb 1936., II, 1939.). Branko TADIĆ, Vladeta BIBLIJA, *Nezaposlenost*, Sarajevo 1936.; Živko TOPALOVIĆ, *Radnička nezaposlenost u krizi*, Beograd 1937.; V. BIBLIJA, "Ispitivanje prilika u pasivnim krajevima", *Socijalni arhiv*, 1937., 1-79. Biblija je istražio da je pauperizacija tekla bržim tempom od industrijalizacije te misli da bi trebala konjunktura američkih razmjera poslije krize da se sav taj svijet zaposli; Ž. TOPALOVIĆ, *Država i privreda. Liberalni kapitalizam na umoru*, Beograd 1938.

Ekonomaska i ekohistorija
Economic- and Ecohistory

Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša

Scientific Research Journal for Economic and Environmental History

Volumen 1 / Broj 1
Zagreb-Samobor 2005.
ISSN 1845-5867
UDK 33 9 504.3

Nakladnici / Publishers:

Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju

Izdavačka kuća Meridijani

Obrtnička 17, 10430 Samobor

tel.: 01/33-62-367, faks: 01/33-60-321

e-mail: meridijani@meridijani.com

www.meridijani.com

Sunakladnici / Co-publishers:

Sekcija za gospodarsku povijest Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti Zagreb
(moderator: mr. sc. Hrvoje Petrić)

Međunarodni istraživački projekt »Triplex Confinium - Hrvatska višegraničja u euromediteranskom kontekstu« Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
(voditelj: prof. dr. sc. Drago Roksandić)

Urednici / Editors-in-chief:

Mira Kolar-Dimitrijević, Hrvoje Petrić

Uredništvo / Editorial Staff:

Dragutin Feletar, Željko Holjevac, Mira Kolar-Dimitrijević, Dubravka Mlinarić, Nenad Močanin,
Hrvoje Petrić, Drago Roksandić, Mirela Slukan Altić, Ivica Šute

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board:

Drago Roksandić - predsjednik (Zagreb, Hrvatska)

Daniel Barić (*Le Havre-Pariz, Francuska*), Slaven Bertoša (*Pula, Hrvatska*), Zrinka Blažević (Zagreb, Hrvatska),

Boris Golec (*Ljubljana, Slovenija*), Hrvoje Gračanin (Zagreb, Hrvatska), Andrej Hozjan (*Maribor, Slovenija*),

Halil Inalcik (*Ankara, Turska*), Egidio Ivetic (*Padova, Italija*), Aleksandar Jakir (*Marburg, Njemačka*),

Karl Kaser (*Graz, Austrija*), Isao Koshimura (*Tokio, Japan*), Marino Manin (Zagreb, Hrvatska),

Kristina Milković (Zagreb, Hrvatska), Ivan Mirnik (Zagreb, Hrvatska), Géza Pálffy (*Budimpešta, Mađarska*),

Daniel Patafta (*Rijeka, Hrvatska*), Gordan Ravančić (Zagreb, Hrvatska), Marko Šarić (Zagreb, Hrvatska),

Nataša Štefanec (Zagreb, Hrvatska), Mladen Tomorad (Zagreb, Hrvatska), Jaroslav Vencalek (*Ostrava, Češka*),

Milan Vrbanus (Zagreb, Hrvatska), Zlata Živaković Kerže (*Osijek, Hrvatska*)

Grafički urednik / Graphic design:

Alojz Zaborac

Prijelom / Layout:

Hrvoje Herceg

Lektura / Language editing:

Lidija Menges

Za nakladnike / Journal directors:

Petra Somek, Hrvoje Petrić

Tisak / Print by:

Bogadigrafika, Koprivnica 2005.

Adresa uredništva / Mailing adresss:

Hrvoje Petrić (urednik)

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet

Ivana Lučića 3

HR-10000 Zagreb

e-mail: h.petric@inet.hr

h.petric@ffzg.hr
